

Наталія Сорочинська

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 5 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН
2022

Чому варто обрати наш підручник?

- Простий і оригінальний дизайн
- Доступна мова тексту, текст легко читається
- Зручний апарат орієнтування
- Змістовний понятійний апарат
- Наявність великої кількості ілюстрацій,
схем, картосхем
- Розширені підписи до ілюстрацій
- Лаконічні висновки
після кожного параграфа

Зміст

ЗМІСТ

ВСТУП

§ 1. Предмет шкільної історії. Засоби пізнання історії учнями / ученицями	4
--	---

РОЗДІЛ I. НАУКИ, ЩО ВИВЧАЮТЬ МИНУЛЕ

§ 2. Історія як наука про розвиток людства. Історія людини й родини — частина історії України	7
§ 3. Джерела історичної інформації. Види історичних джерел. Критичний аналіз джерел історичної інформації	12
§ 4. Спеціальні історичні дисципліни. Методи природничих наук у історичних дослідженнях	19
§ 5. Значення археології для дослідження минулого. Як працюють археологи. Культурний шар та археологічна культура	23
§ 6. Минуле в археологічних пам'ятках. Археологічні скарби України. Трипільська культура	30
§ 7. Писемні пам'ятки та їхні дослідження. Найвидатніші писемні пам'ятки України	39
§ 8. Усні джерела. Етнографічні дослідження. Фольклор як історичне джерело	44
§ 9. Сучасні історичні джерела (фото, відео, аудіо, цифрові)	48
Узагальнення і контроль за розділом I. Науки, що вивчають минуле	56

РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНИЙ ЧАС І ПРОСТІР

§ 10. Розвиток уявлень про лічбу часу в народів світу та на теренах України	58
§ 11. Лічба часу в історії	65
§ 12. Періодизація історії людства від давнини до сучасності	68
§ 13. Розвиток уявлень людини про простір	75
§ 14–15. Історична карта. Українські землі на картах упродовж історії	82
Узагальнення і контроль за розділом II. Історичний час та простір	92

4 розділи,
28 параграфів

РОЗДІЛ III. ІСТОРИЧНА НАУКА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

§ 16. Становлення історичної науки. Історичні дослідження на теренах України. Видатні українські історики. Відображення історії в художній літературі	93
§ 17. Музеї, архіви, бібліотеки	101
§ 18–19. Історична пам'ять. Культура пам'яті. Формування історичної пам'яті	108
§ 20. Історія України в пам'ятках і пам'ятниках. Види пам'яток і пам'ятників	115
§ 21. Пам'ятки історії рідного краю	123
Узагальнення і контроль за розділом III. Історична наука й історична пам'ять	125

РОЗДІЛ IV. РОЗВИТОК ЛЮДСТВА УПРОДОВЖ ІСТОРІЇ

§ 22. Поява і розселення людини на Землі. Перші люди на українських теренах	126
§ 23. Народи, етноси та нації	133
§ 24. Людина і довкілля протягом історії: господарювання, проблема ресурсів	141
§ 25. Людина в спільноті. Розвиток людських спільнот від первісних громад до держави. Особистість, сім'я, родина, громада. Родове дерево	149
§ 26. Розвиток системи регулювання суспільних відносин: табу, мораль, цінності, закони. Становище чоловіків, жінок і дітей на різних етапах історії	154
§ 27. Права людини. Права людини у правових пам'ятках. Як захистити свої права. Права та обов'язки громадянина	162
§ 28. Світогляд, наукові знання та художня культура людства	173
Узагальнення і контроль за розділом IV. Розвиток людства упродовж історії	179
Узагальнення до курсу	180

Алфавітний покажчик	182
---------------------------	-----

СТРУКТУРА ПІДРУЧНИКА

§ 5. ЗНАЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЇ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МИНУЛОГО, ЯК ПРАЦЮЮТЬ АРХЕОЛОГИ, КУЛЬТУРНИЙ ШАР ТА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

Тема уроку

Назва підпункту

Текст параграфа

Робота з поняттями

§ 5. ЗНАЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЇ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МИНУЛОГО. ЯК ПРАЦЮЮТЬ АРХЕОЛОГИ. КУЛЬТУРНИЙ ШАР ТА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

1. Значення археології для дослідження минулого

Як вам уже відомо, найчисельнішими джерелами є речові, тож значну їхню частину досліджує археологія.

Людство, порівняно із загальним часом свого існування, зовсім нещодавно винайшло письмо, а про надзвичайно тривалий період його історії ми складаємо уявлення завдяки речовим джерелам. Їх досліджує наука археологія, а самі дослідники називаються археологами. Завдяки розкопкам вони здобувають нові джерела. Далі їх описують та досліджують. За їхньою допомогою складають картину життя людей минулого. Особливо цінні такі дослідження для історії тих народів та людських спільнот, які не залишили про себе писемних свідчень.

Археологічний період історії людства найтриваліший: почався близько п'яти–трьох мільйонів років тому.

Археологія фіксує розселення найдавніших людей на Землі, початки їхньої господарської діяльності. Археологічні матеріали мають велике значення для вивчення ранніх стадій розвитку людства. Вони формують уявлення про зони виникнення первісного землеробства і скотарства, дають змогу простежити зародження міської культури та цивілізації.

Цивілізація — багатозначне поняття: 1) людська спільнота, яка впродовж тривалого періоду часу (зародження, розвиток, загибель чи перетворення в іншу) має стійкі відмінні риси у всіх сферах життя (державному устрою, економічному розвитку, культурі тощо), спільні цінності та ідеали. 2) Певний розвиток суспільства.

Значення археології для дослідження минулого

За цим параграфом ви зможете:

- дізнатись, яке значення археології в історичних дослідженнях;
- довідатись, як працюють археологи;
- з'ясувати, що таке культурний шар, археологічна пам'ятка, археологічна культура.

Пригадайте!

1. Що таке археологія?
2. З яким видом історичних джерел найчастіше працюють археологи?

Короткий зміст параграфа

Актуалізація опорних знань

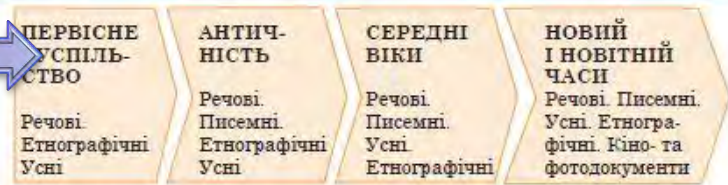
Ілюстрації

Палеонтологи займаються вивченням решток доісторичних тварин

§ 3. ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ. ВИДИ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ, КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Робота зі схемами

кількох видів. Наприклад, монета, на якій є напис, може бути одночасно і речовим, і писемним джерелом, книжка — речовим і писемним, пам'ятка архітектури — речовим і зображальним тощо.

? Які види історичних джерел виокремлюють історики? Чому поділ історичних джерел на види є умовним?

Контрольні питання до підпунктів параграфа

Цікаво знати

При класифікації історичних джерел іноді виділяють окрему групу — **зображальних**. До цієї групи зараховують такі джерела, які дають змогу істориків не лише доповнити та проілюструвати певні історичні факти, а й поглянути на них у буквальному розумінні цього слова. Зображальні джерела створюють зоровий образ події, фіксують інформацію у формі зображень. До таких джерел відносять картини, фотографії, кінофільми, архітектурні споруди, скульптури, картографічні матеріали тощо.

Цікава інформація для допитливих

? Висловте припущення, які з представлених на колажі ілюстрацій поєднують у собі ознаки різних видів історичних джерел. Розкажіть про свої міркування однокласникам/однокласницям.

Робота з ілюстраціями

Цікаво знати

У 1519–1522 рр. експедиція під керівництвом мореплавця Фернана Магеллана уперше в історії здійснила навколосвітню подорож, остаточно довівши, що Земля є кулястою. Сам Магеллан загинув під час цього плавання.

Сучасна реконструкція корабля «Вікторія» — єдиного з експедиції Магеллана, який витримав усю подорож і повернувся на батьківщину

Цікаво знати

В Україні працює спеціальна установа, яка займається формуванням історично-культурної спадщини національної пам'яті. Її працівники збирають популярні історичні факти та надають інформацію про

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

«Голодний дух» —
анімаційний
фільм

Цікава
інформація
для
допитливих

Обширний
електронний
додаток

офіційним вебсайтом Українського інституту національної пам'яті за посередженням сайту [institut.gov.ua/](http://www.institut.gov.ua/) Яким історичним фактом згадано його матеріали? Які напрямки роботи цієї установи ви можете назвати, ознайомившись із її офіційним вебсайтом?

Інформація
про
історичні
постаті

Постать

Російський археолог **Вікентій В'ячеславович Хвойка** у своїй першій розкопці 1893 року на Кирилівських висотах у Києві, де виявив палеолітичну стоянку з кістками мамонта, неоліту та бронзового віку. Наступні роки він досліджував Халеп'я, Верем'я та інших сіл. Він висунув своє припущення: в Україні відкрито нову культуру, про що він оголосив 1899 р. на XI Всеросійському археологічному з'їзді в Києві. Також він зазначав, що індоєвропейська мовна спільнота почала формуватися саме на території України.

Постать

Давньогрецький історик Геродот з Галікарнасу (484–425 рр. до н. е.) мандрував світом і залишив багато цікавих та цінних записів про землі сучасної України й народи, які її населяли, зокрема скіфів.

Катерина Грушевська

Робота з джерелами

Сучасна історикиня Джоан Скотт писала: «Історію розвитку людства розказано головню через чоловічу участь: ідентифікація чоловіка з людством найбільше спричинилася до зникнення жінок із записів минулого [...] Жінки забуті чи проігноровані, сховані від історії».

Цю тенденцію історичної науки — «не помічати» життя жінок — ще у 1920-х роках критикувала українська антропологиня Катерина Грушевська.

икласти
ава лю-

Пред...
в цій урочистій декларації природні...
дини...

Декларація прав людини і громадянина 1789 р.

I. Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах...
II. Метою кожного державного союзу є забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека та опір гнобленню.

III. Джерело всієї верховної влади завжди перебуває в нації...

IV. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому...

V. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Усе, що

не заборонено законом, дозволено...

VI. Закон є вираженням загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. Закон має бути рівним для всіх.

Робота з історичними джерелами

Підсумки
вивченого
матеріалу

ВИСНОВКИ

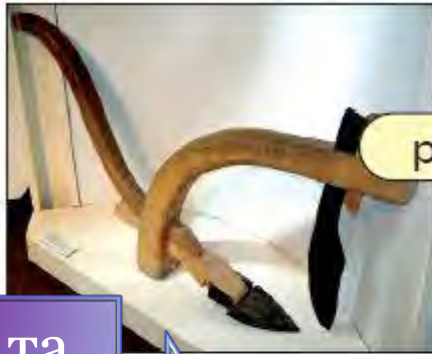
- Для ретельного дослідження історичних джерел працюють представники низки спеціальних історичних дисциплін. Також історики послуговуються досягненнями і методами досліджень інших наук: фізики, біології, хімії, математики та низки гуманітарних дисциплін: культурології, літературознавства, краєзнавства, соціології.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. **Поміркуйте.** Чому історикам необхідна допомога представників інших наук? Чому вони мають таку назву?
2. Які науки називають спеціальними історичними дисциплінами? Чому вони мають таку назву?
3. **Обговоріть.** Чому історичні події можна назвати «природним експериментом»?
4. Як дослідження природничих наук допомагають історикам? За допомогою додаткових джерел наведіть приклади.
5. Для якого періоду історії методи досліджень природничих наук найактуальніші?
6. Розгляньте найдавнішу козацьку печатку. Висловіть припущення, які науки допомогли б дослідити його історикам і яким чином.

Закріплення
вивченого
матеріалу

речові

етнографічні

Історичні джерела

писемні

Фоно (звукові)-, фото-, кінодокументи

зображальні (візуальні)

Якісні та змістовні схеми

Способи збереження історичних джерел

? Дізнайтеся з додаткових джерел, що вивчають зазначені у схемі науки, і поміркуйте, чим саме вони корисні для вивчення історії. Відповідь можна оформити у вигляді лепбуків або таблиць-довідників.

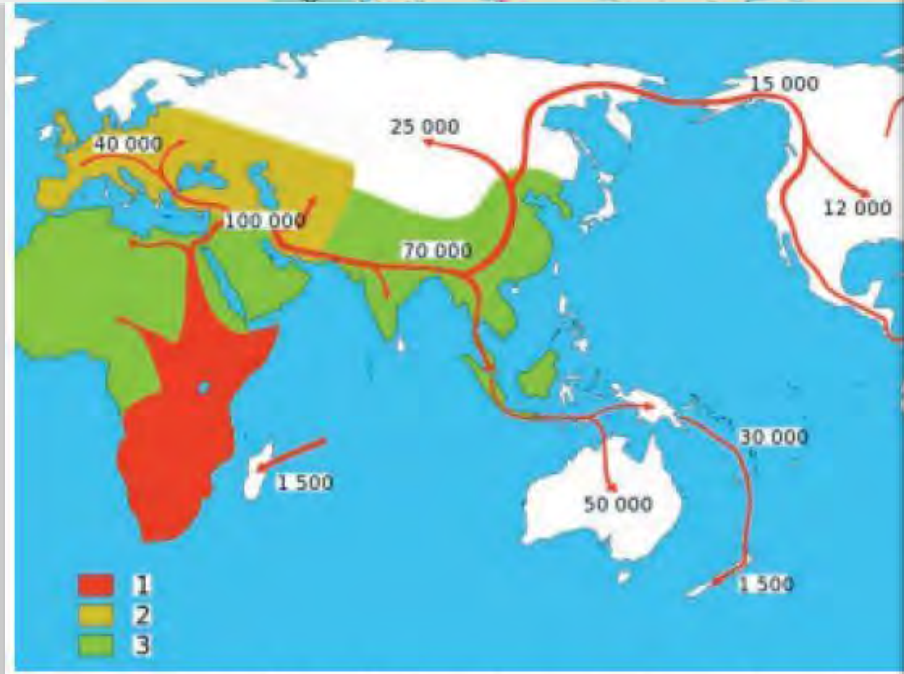
Способи збереження історичних джерел

Широкий масив карт і картосхем

- ?
1. До яких держав належали землі, де мешкали українці у XIX ст.?
  2. Прочитайте назви історико-географічних земель. Чи були відомі вони вам раніше? У межах якої з них ви мешкаєте?

Розселення Homo Sapiens. Сучасні люди — Homo Sapiens, вони ж кроманьйонці, — з'явилися у Східній Африці 120 тис. років тому. Вони не були нащадками неандертальців, а еволюціонували з пітекантропів. Homo Sapiens розселився по всьому світу.

Значний масив ілюстративного матеріалу

Центральна частина

Культова споруда площею 60 на 20 метрів була побудована близько шести тисяч років тому

серіями з розовими ми вкладками. Крім ства, трипільці займались вирощуванням — на зливі, аличу. Активні полюванням — на зливі, косуль, диких бальством — ловили тваринництвом — ро корів, свиней, чому с ті луги і пасовиська в Забезпечували себе і ми і побутовими реча

Високого рівня роз пільців досягло вигот міки. Вона добре випи ментована. Провідні орнаменту були спіра. виконані темно-гнід чорною, і білою фарі ному тлі посудини. І мальованому посуді

Історична частина Кам'янець-Подільського

Історичний центр Л

Реконструкція життя трипільців

приміром, Інди, повинні були впливати Африку

Дніпровські пороги на листівці

Гребля збудованої у 1930-х рр.

Трипільські жіночі фігурки

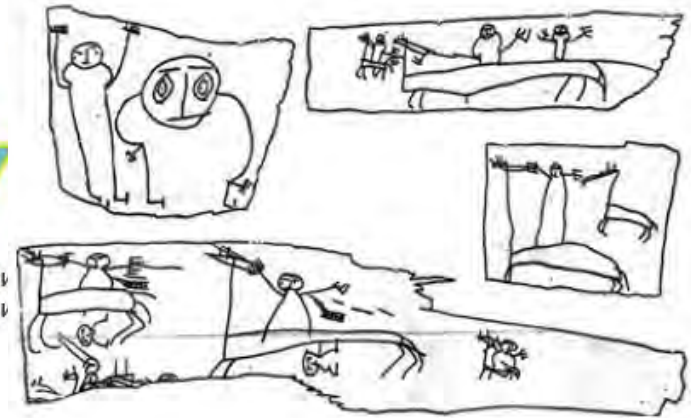
Стилізовані трипільські орнаменти на сучасній писанці

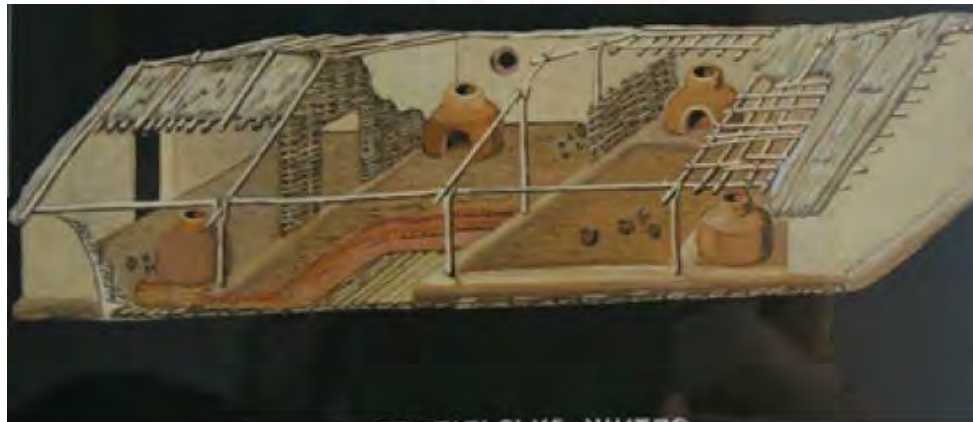

Схема культурного шару

Цікаві ілюстрації

Берестяні грамоти з дитячими малюнками

Реконструкція інтер'єру трипільської хати

Це зображення, видряпане в глину, є найстарішим зображенням ландшафту, знайденого на стоянці неолітичних людей Межиріч. Воно було створене 15–17 тис. років тому, тож його вважають найдавнішою картою на території України

Розширені підписи до ілюстрацій

Карта світу, яку створив Йоганн Шнітцер у 1482 році, є найстарішою картою, що базується на географічних відкриттях Птолемея «Посібник з географії». У «Посібнику» було введено поняття географічних об'єктів усього відомого давнього світу. До XV ст. його вважали втраченим, поки «Посібник» не був відкритий в 1492 році. І на його основі підготовлено карти

Народ, відомий як «болотні араби», що живуть на болотистих берегах річок Тигр та Євфрат, споконвіку будують свої житла з єдиного доступного тут матеріалу — очерету, а пересуваються на човнах

? ▶ Чим зумовлений саме такий спосіб життя місцевого населення?

Пам'ятки
роботи з
історичними
джерелами

Поради для аналізу фото (фотоколекцій)

I. Опис фото (фотоколекції):

1. Якого віку і статі люди зображені на світлині? Скільки їх?
2. Які дії людини / людей зафіксовані на фото?
3. Які почуття виражають зображені особи? Чи виявляється ставлення героїв фото до зафіксованої події?
4. Коли і де відбуваються події? Що із зображеного дає змогу припустити достовірність місця і часу?
5. Чи бракує інформації, щоб упевнитись у правильності зроблених припущень?

II. Сюжет і загальний задум фото (фотоколекції):

1. Кого (що) фотограф показав крупним планом? Що бачимо на задньому плані фото?
2. Що намагався донести фотограф своїм знімком (серією знімків)?
3. Що визначає послідовність фото в колекції?

Розробки
практичних
робіт

§ 21. ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ

Практичне заняття

«Пам'ятки історії / пам'ятники рідного краю»

Іноді, проходячи вулицями свого міста чи села, можна зустріти мандрівників, які можуть допомогти вам. Вони можуть прийти до вас із проханням допомогти їм показати шлях до пам'ятки, що є свідченням якоїсь історичної події чи витвором мистецтва. У цьому практичному занятті ви розвинеєте свої дослідницькі навички, навчаючись краще розуміти пам'ятки історії.

Мета: навчитися розрізняти пам'ятки історії за епохами; прочитати закладену в пам'ятниках символіку, що стосується історичних подій і осіб рідного краю; розповісти (усно або письмово) про відповідну пам'ятку історії або пам'ятник, установлений у рідному краї.

Завдання для підготовки до практичного заняття

Підготувати: 1) відвідати краєзнавчий музей; 2) відвідати пам'ятки історії рідного краю; 3) познайомитися з пам'ятниками рідного краю; 4) відшукати (у бібліотеці, за допомогою електронних ресурсів) і впорядкувати (поставити запитання, скласти план) інформацію про історичні пам'ятки і пам'ятники, що встановлені у рідному краї.

Хід заняття

1. Представити класу перелік і зображення пам'яток історії рідного краю. Показати

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ вдосконалити свої практичні навички роботи з історичним матеріалом;
- ▶ ближче ознайомитися з історією рідного краю;
- ▶ розвинути свої дослідницькі вміння.

Пригадайте!

Що таке пам'ятка історії? Наведіть приклади історичних пам'яток.

Інтерактивна
мапа

УЗАГАЛЬНЕННЯ І КОНТРОЛЬ ЗА РОЗДІЛОМ І. НАУКИ, ЩО ВИВЧАЮТЬ МИНУЛЕ

1. За допомогою гри «Асоціації» перевірте, як ви засвоїли матеріал.
Правила гри. Усім, хто грають необхідно навести асоціації, що в нього/неї викликає наведений термін, і пояснити їх: *історія, історичне джерело, допоміжні історичні дисципліни, археологія.*
2. Для того, щоби переконатися, як ви зрозуміли зміст розглянутого матеріалу, зіграйте у гру «Аукціон».
Правило гри. Учасники та учасниці гри можуть «придбати» собі бали за свої історичні знання, отримані за розглянутим матеріалом. Для того, щоби здійснити це, вони наводять правильні твердження з матеріалу, розглянутого у параграфі. Повторювати твердження не треба.
3. Виконайте проект (лепбук, виставку експонатів, презентацію) «Джерела історії моєї родини». Представте проект у класі.
4. Покажіть (на прикладах), які способи для виявлення, дослідження та збереження джерел використовують сучасні історики.
5. Поясніть, чому між минулою дійсністю та джерельними відомостями про неї є розбіжності.
6. Поміркуйте, що сталося б з історією, якби не було речових історичних джерел.
7. Розгляньте джерело історичної інформації та встановіть, до якого виду джерел воно належить.

Питання для
підготовки
до уроків
узагальнення

§ 9. СУЧАСНІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА (ФОТО, ВІДЕО, АУДІО, ЦИФРОВІ)

Із розвитком радіотехніки почали випускати радіоли, програвачі та електрофони, які дали змогу зробити прогрес і в програвші платівок.

У 1979 р. компанія «Philips» разом із «Sony» запропонували світу абсолютно новий носій інформації — оптичний диск (компакт-диск — CompactDisk — CD) для запису та відтворення звуку. У 1982 році почалося масове виробництво компакт-дисків. Для запису інформації на них та її відтворення використовувався лазерний промінь. Ще на початку XXI ст. компакт-диски різних видів були поширеними в усьому світі. Їх частково замінили різноманітні інші предметні накопичувачі інформації, як, наприклад, широковідомі «картки пам'яті». У 2010-х роках стрімкого розвитку набули хмарні технології, які дозволяють зберігати великі обсяги інформації у «хмарних» сховищах і мати до них доступ з різних пристроїв.

У фонодокументах можна виокремити: подієві фонозаписи (що відображають звук якихось подій: мітингів, нарад і так далі — у момент їхнього звершення), фоноінтерв'ю (сучасників, які розповідають про подію у момент її звершення або близько за часом) і, нарешті, фонотекуари (за змістом спогадів тих, що наближаються до письмових джерел).

Фонодокументи, відображаючи звук подій, допомагають визначити місце, де відбувалася подія, психологічний стан тих, хто виступав, чи тих, які говорили публічно або між собою (на зборах, мітингах і т. д.), реакцію слухачів на виступ (репліки, оплески) та ін.

Звукові документи з вичерпною повнотою фіксують людську мову, передають її смисло-

Патефон

Платівка

Аудіокасета

Запис голосу Лесі
Українки

Компакт-диск

Електронний
додаток